

Anna Marcinkiewicz

Akta dotyczące żołnierzy PSZ na Zachodzie w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 2, 133-158

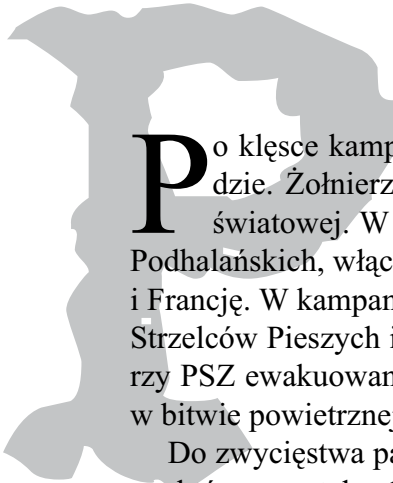
2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Marcinkiewicz

AKTA DOTYCZĄCE ŻOŁNIERZY PSZ NA ZACHODZIE W ZASOBIE ARCHIWALNYM INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ W WARSZAWIE

Po klęsce kampanii wrześniowej Polskie Siły Zbrojne zostały odtworzone na Zachodzie. Żołnierze polscy wspierali wojska alianckie na wszystkich frontach II wojny światowej. W bitwie pod Narwikiem uczestniczyła Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich, włączona do Korpusu Ekspedycyjnego utworzonego przez Wielką Brytanię i Francję. W kampanii francuskiej walczyły natomiast 1. Dywizja Grenadierów, 2. Dywizja Strzelców Pieszych i 10. Brygada Kawalerii Pancernej. Po kapitulacji Francji część żołnierzy PSZ ewakuowano do Wielkiej Brytanii, gdzie szczególnie odznaczyli się polscy piloci w bitwie powietrznej o Anglię.

Do zwycięstwa państw alianckich przyczynili się również żołnierze 2. Korpusu Polskiego, który powstał w 1943 r. z Armii Polskiej utworzonej w ZSRR. W 1944 r. został włączony do 8. Armii Brytyjskiej i walczył we Włoszech. Żołnierze polscy, dowodzeni przez gen. Władysława Andersa, szczególnie zasłużyli się, zdobywając wzgórze klasztorne na Monte Cassino. Na uwagę zasługują także walczące w ramach drugiego frontu – 10. Dywizja Pancerna, dowodzona przez gen. Stanisława Maczka i 1. Samodzielna Brygada Spadochronowa na czele z gen. Stanisławem Sosabowskim.

Zwycięstwa i szlak bojowy żołnierzy PSZ zostały opisane przez wielu badaczy zajmujących się historią II wojny światowej. W polskiej historiografii brakuje jednak opracowań omawiających sytuację żołnierzy PSZ na Zachodzie, którzy powrócili do kraju po zakończeniu wojny¹. Repatriacja żołnierzy PSZ była jednym z poważniejszych problemów w polityce Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Dążąc do utrwalenia przemian ustrojowych w Polsce, nowe władze nie ufały tym, którzy powracali z Zachodu.

¹ Spośród najnowszych opracowań dotyczących sytuacji żołnierzy PSZ na Zachodzie, którzy powrócili do kraju, warto wymienić pracę K.A. Tochmana, *Z ziemi obcej do Polski*, Rzeszów 2006 oraz artykuł J. Wróbla, *Działania Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego przeciwko repatriantom z Zachodu [w:] Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii*, red. R. Terlecki, Warszawa 2005. Praca K.A. Tochmana składa się z siedmiu rozdziałów, z których sześć poświęcono historii powstania i działalności PSZ na Zachodzie w latach 1939–1945. W ostatnim autor zaprezentował 68 biogramów ukazujących powojenne losy żołnierzy, którzy wrócili do kraju. Nie omówił on jednak w swojej pracy ogólnej polityki TRJN wobec byłych żołnierzy oraz nie przedstawił struktur powołanych do ich represjonowania. Drugi z wymienionych autorów opisał natomiast sytuację wszystkich repatriantów powracających z Zachodu. Pomimo, iż uwzględnił on stosunek TRJN do żołnierzy PSZ, problem ten przedstawił tylko częściowo, nie wykorzystując materiału źródłowego znajdującego się w zasobie IPN.

Stosunek „władzy ludowej” do byłych żołnierzy PSZ ukazują materiały zgromadzone w zasobie archiwalnym Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Duża ilość dokumentów związanych z tym tematem nie pozwala jednak na przedstawienie wszystkich. Celem niniejszego artykułu jest natomiast zaprezentowanie tych materiałów, które dotyczą byłych żołnierzy PSZ powracających do kraju w latach 1945–1956.

Sytuacja PSZ na Zachodzie po zakończeniu wojny

W okresie II wojny światowej Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie podlegały prezydentowi RP na emigracji. Zgodnie z Dekretem z 27 maja 1942 r. o organizacji naczelnych władz wojskowych prezydent sprawował dowództwo nad siłami zbrojnymi przez Naczelnego Wodza i ministra obrony narodowej². Po śmierci gen. Władysława Sikorskiego Naczelnym Wodzem został gen. Kazimierz Sosnowski, a we wrześniu 1944 r. funkcję tę powierzono gen. Tadeuszowi Borowi-Komorowskiemu. W lutym 1944 r., kiedy dostał się on do niewoli niemieckiej, prezydent RP wyznaczył na to stanowisko gen. Władysława Andersa, któremu przekazano również uprawnienia ministra obrony narodowej i szefa Sztabu Naczelnego Wodza³.

Sytuacja PSZ na Zachodzie zmieniła się po konferencji w Jałcie, kiedy przedstawiciele Wielkiej Trójki postanowili powołać Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Polsce. Już 12 lutego 1945 r. władze brytyjskie poinformowały o tej decyzji dowództwo PSZ, a następnie rząd Polski na emigracji.

Należy podkreślić, że przedstawiciele rządu londyńskiego nigdy nie pogodzili się z postanowieniami konferencji jałtańskiej, uznając je za „zaprzeczenie podstawowych zasad wiążących Sprzymierzeńców i pogwałcenie litery i ducha Karty Atlantyckiej, jak również praw każdego narodu do obrony jego własnych interesów”⁴. Podobne stanowisko w tej sprawie zajął gen. Władysław Anders. W depeszy wysłanej do prezydenta RP napisał: „Wobec komunikatu o wyniku konferencji Trzech, tak tragicznego dla nas, pragnę oświadczyć, że zgodnie z żołnierską przysięgą jest Pan, Panie Prezydencie, uważany w dalszym ciągu za jedynego reprezentanta suwerenności Polski, a Rząd Polski w Londynie za jedynie legalny rząd”⁵.

Oficjalnym protestem przeciwko utworzeniu TRJN była odezwa polskich władz państwowych na emigracji ogłoszona 26 czerwca 1945 r. Stwierdzono w niej, że „[...] wbrew wszelkim oczekiwaniom przy rozstrzygnięciu sprawy polskiej zwyciężyły nie zasady słuszności i zobowiązania, wynikające z umów międzynarodowych, lecz fakty dokonane i narzucone. Samozwańczy twór polityczny, złożony z komunistów i agentów obcych ma stać się rządem polskim”⁶. W odezwie podkreślono również, że „[...] Rząd Polski nawet w razie cofnięcia mu uznania nie przestanie być prawowitym rządem”⁷.

² IPMS A.XII.22/72, Organizacja naczelnych władz wojskowych we wrześniu 1943 r., b.p.

³ J. Smoliński, *Naczelne władze wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1945). Dokumenty*, Warszawa 2004, s. 12–13.

⁴ Cytat za: M. Nurek, *Sojusz brytyjski wobec Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Na przełomie wojny i pokoju [w:] Zakończenie II wojny światowej. Polityka i dyplomacja międzynarodowa 1945–2005*, red. M. Nurek, Gdańsk 2006, s. 92.

⁵ *Ibidem*, s. 95.

⁶ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na Uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003, s. 13.

⁷ *Ibidem*.

Załoga Dywizjonu 305 przed startem do lotu bojowego

Przyjazd żołnierzy polskich z ZSRR do Palestyny

Niezależnie od stanowiska przedstawicieli RP, 5 lipca 1945 r. władze brytyjskie wycofały uznanie dla polskich władz państwowych na emigracji. Decyzja ta stała się podstawą do ich likwidacji. W tej sytuacji Naczelny Wódz PSZ na Zachodzie przeprowadził reorganizację naczelných władz wojskowych. Dwa tygodnie później zatwierdził Instrukcję ramową dla Inspektora Szkolenia Zawodowego Sił Zbrojnych i innych organów szkolenia zawodowego żołnierzy, która umożliwiała żołnierzom przystosowanie się do życia w warunkach pokojowych⁸.

Dowództwo polskie zgodziło się również, aby jak najszybciej zorganizować repatriację tych żołnierzy, którzy chcieli wrócić do kraju. Do 28 lipca 1945 r. dowódcy wszystkich oddziałów PSZ musieli przekazać do Sztabu Naczelnego Wodza dane dotyczące ilości żołnierzy zdecydowanych już na powrót. Żołnierze ci mieli być potem odsyłani do obozów przejściowych⁹.

Decyzję o demobilizacji jednostek polskich rząd brytyjski podjął już w marcu 1946 r. Oficjalne oświadczenie w tej sprawie zostało ogłoszone w Izbie Gmin 20 marca 1946 r. przez ministra Ernesta Bevina¹⁰. W tym samym miesiącu odbyło się spotkanie Bevina z polskimi generałami, na którym przedstawił on projekt sprowadzenia 2. Korpusu z Włoch do Wielkiej Brytanii i zaproponował utworzenie Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia. Korpus ten miał być tymczasową strukturą wojskową podległą brytyjskim siłom zbrojnym. Jego celem było przygotowanie byłych żołnierzy PSZ do życia na emigracji.

Utworzenie w sierpniu 1946 r. PKPR otwierało nowe możliwości przed żołnierzami PSZ, gdyż umożliwiało im znalezienie zatrudnienia w Europie Zachodniej i pozostanie na emigracji. Z tego względu gen. Anders i przedstawiciele rządu RP w Londynie popierali powołanie tej organizacji, a nawet zachęcali żołnierzy do wstępowania w jej szeregi. We wrześniu 1946 r. prezydent RP w Londynie wydał specjalne oświadczenie, w którym podkreślono: „[...] Zgodnie z orędyem prezydenta z dnia 24 V 1946 r. i oświadczeniem rządu RP z dnia 24 V 1946 r. rząd Rzeczypospolitej uznaje w obecnych okolicznościach pozostawanie żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie nadal za wskazane, jako ważny czynnik w wysiłkach narodu, celem przywrócenia Polsce wolności i niepodległości [...]. Utworzenie Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia ułatwia żołnierzom Polskich Sił Zbrojnych przetrwanie na obczyźnie [...]”¹¹.

Dla polityków i wojskowych związanych z rządem RP na emigracji powstanie PKPR było również szansą na rozwiązanie sprawy polskiej. Liczyli oni, że w przyszłości państwa zachodnie przeciwstawią się polityce ZSRR i wybuchnie III wojna światowa. W tej sytuacji PKPR zostałby przekształcony w armię polską, która będzie walczyła po stronie państw zachodnich. Nadzieje polskich polityków emigracyjnych na powrót do ojczyzny wyraził premier RP w przemówieniu noworocznym z 1 stycznia 1947 r., stwierdzając: „[...] Wierzimy, że dopełnia się miara krzywd Narodu Polskiego. Przebieg wydarzeń międzynarodowych w roku ubiegłym umacnia nas w tej wierze. Rok ubiegły otworzył bowiem oczy świata i przekonał wielu, że trwałe pokój nie może być osiągnięty, póki nie będzie zapewniona wolność wszystkim uciemiężonym narodom [...]”¹². Podobne opinie na temat sytuacji mię-

⁸ J. Smoliński, *op. cit.*, s. 14.

⁹ AAN, 295/VII-75, Pismo szefa Sztabu Naczelnego Wodza, 12 VII 1945 r., k. 49.

¹⁰ Należy podkreślić, że likwidacja PSZ na Zachodzie była procesem długotrwałym i złożonym. Całkowite rozwiązanie polskich oddziałów nastąpiło dopiero 10 VII 1947 r. W tym dniu uroczystie przekazano sztandary i odznaczenia bojowe jednostek do Instytutu Polskiego im. gen. Sikorskiego w Londynie.

¹¹ J. Kuropieska, *Misja w Londynie*, Warszawa 1981, s. 294.

¹² K. Tarka, *op. cit.*, s. 53.

dzynarodowej wyrażał gen. Anders. W oficjalnie udzielanych wywiadach nie ukrywał on wrogiego stosunku do ZSRR i podkreślał, że „[...] spodziewa się i marzy o wojnie Zachodu ze Wschodem, w której jego armia weźmie udział jako wyzwolicielka Polski w ogólnym pochodzie krzyżowym przeciwko komunizmowi [...]”¹³.

Ćwiczenia polskich oddziałów spadochronowych

Należy jednak podkreślić, że polskie władze wojskowe na obczyźnie nigdy oficjalnie nie zniechęcały żołnierzy do powrotu. Obawiając się konfliktów pomiędzy żołnierzami zdecydowanymi wyjechać, a tymi, którzy pozostali na emigracji, szef Sztabu Naczelnego Wodza, gen. Kopański w rozkazie z lipca 1945 r. podkreślał, że „[...] życzy sobie, by w stosunku do tych żołnierzy, o których jest już wiadomo, że chcą zaraz wracać do kraju, jak również, gdy podpiszą deklarację był zachowany jak najżyczliwszy stosunek dowódców i kolegów i zapewniona troskliwa opieka. Nie wolno nam rozstać się ze sobą jak wrogowie, lecz jak brat z bratem. Inne ustosunkowanie pomogłoby wrogim nam czynnikom wykopać przepaść pomiędzy tymi, którzy wracają i tymi, którzy pozostają”¹⁴.

Niezależnie od stanowiska szefa sztabu, poglądy polityczne gen. Andersa oraz innych wojskowych związanych z rządem RP na emigracji miały znaczny wpływ na żołnierzy PSZ. Wielu z nich nie akceptowało zmian ustrojowych w Polsce i podważało legalność TRJN. Brak zaufania do nowych władz powodował, że obawiali się oni wracać do kraju. Rozterki wśród żołnierzy budził również fakt, że bezpośrednio po przejęciu władzy przedstawiciele TRJN nie poinformowali ich, „[...] jakie warunki będą im udzielone po powrocie do kraju [...]”¹⁵.

Przedstawiciele nowych władz znali nastroje panujące w oddziałach i wiedzieli, że wielu żołnierzy obawiało się wracać do kraju. Z tego względu, od początku dążono do przejścia

¹³ AIPN, 0296/2, t. 2, Wyciąg z raportu ppłk. Brona, attaché wojskowego w Jugosławii, 24 IV 1946 r., k. 11.

¹⁴ AAN, 295/VII-75, Pismo szefa Sztabu Naczelnego Wodza, 12 VII 1945 r., k. 49.

¹⁵ AIPN, 345/201, Pismo do ambasadora RP w Londynie, 15 IX 1945 r., k. 117.

dowództwa nad całością PSZ, które umożliwiłoby sprowadzenie do kraju wszystkich oddziałów, gdyż decyzja o powrocie byłaby uzależniona od rozkazu naczelnego dowódcy, a nie od indywidualnej woli żołnierzy.

Już na początku września 1945 r. wyznaczono obsadę personalną Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, które miało przejąć pieczę nad armią polską na Zachodzie. Na dowódcę powołano gen. Karola Świerczewskiego, jego zastępcami zostali gen. Izydor Modelski i płk Wiktor Grosz, a na szefa sztabu wyznaczono gen. Stefana Mossora¹⁶. Rozmowy ze stroną brytyjską na temat przejęcia dowództwa nad PSZ prowadziło szefostwo Polskiej Misji Wojskowej w Londynie od połowy października 1945 r. Negocjacje trwały kilka miesięcy i zakończyły się niepowodzeniem TRJN, gdyż Brytyjczycy stanowczo odmówili przekazania dowództwa gen. Świerczewskiemu¹⁷.

W tej sytuacji, od stycznia 1946 r. nowe władze położyły szczególny nacisk na prowadzenie akcji propagandowej w oddziałach PSZ. Wśród żołnierzy rozprowadzono ulotki i broszury, w których zachęcano ich do powrotu, zapewniając, że „Ojczyzna przyjmie ich z otwartymi ramionami, jak najlepszych swych synów”¹⁸.

Ważnym elementem akcji propagandowej była krytyka polityków i wojskowych związanych z rządem emigracyjnym. W artykułach i odezwach publikowanych na łamach czasopisma „Repatriant”, wydawanego już od końca 1945 r., oskarżano ich, a przede wszystkim gen. Andersa o działalność szkodzącą interesom państwa polskiego. W artykule *Wojskowi wracajcie* podkreślano, że „[...] agenci byłego »rządu« londyńskiego wciąż jeszcze prowadzą propagandę przeciwko powrotowi do kraju [...]. Panów z Londynu nie obchodzi to, że Wojsko Polskie czeka na swoich kolegów z Zachodu, którzy pomnożą jego siły. Silna Polska jest dla nich największym złem. I dlatego nie gardzą oni żadnymi środkami, stosują najohydniejsze kłamstwa i oszczerstwa, nawet terror – byle tylko zastraszyć żołnierzy i powstrzymać ich od powrotu [...]”¹⁹. Natomiast w artykułach i wzmiankach dotyczących 2. Korpusu często stwierdzano, „[...] że dowództwo i korpus oficerski podległych brytyjskiemu dowództwu polskich jednostek wojskowych z generałami Kopańskim i Andersem na czele nadal prowadzi zbrodniczą akcję antypaństwową nie tylko za granicą, ale również w kraju”²⁰.

Obok polityków i wojskowych związanych z rządem RP na emigracji krytykowano również utworzenie PKPR. W odezwie skierowanej do żołnierzy PSZ marszałek Michał Rola-Żymierski podkreślił, że władze Wielkiej Brytanii powołały PKPR bez porozumienia z TRJN, a wstępujący do niego żołnierze polscy „[...] traktowani są jako bezpaństwowcy, pozbawieni opieki rządu [...]”, a następnie stwierdził: „W imieniu Rządu Jedności Narodowej chcę ostrzec Was żołnierze, że wstąpienie do Korpusu Przysposobienia naraża Was na niebezpieczeństwo utraty praw obywatelskich, a co za tym idzie utraty możliwości powrotu do kraju. Wstępując do Korpusu Przysposobienia, pogłębiacie rozdział między narodem i sobą i wyrządzacie wielką krzywdę swoim rodzinom, pozbawiacie je bowiem ojców, mężów i braci”²¹. Podstawowym celem krytyki polityków rządu RP na emigracji i dowódców PSZ było podważenie ich autorytetu. W ten sposób starano się zmienić poglądy polityczne żołnierzy i przekonać ich do uznania TRJN.

¹⁶ J. Kuropieska, *op. cit.*, s. 58.

¹⁷ AIPN, 345/47, Pismo do ambasadora RP, 29 XII 1945 r., k. 9.

¹⁸ B. Sygit, *Expose premierów polskich 1918–1997*, Toruń 2000, s. 403.

¹⁹ B. Garbień, *Wojskowi wracajcie*, „Repatriant”, 14 XI 1945 r., nr 2, s. 5.

²⁰ *Prasa polska o oddziałach Andersa*, „Repatriant”, 26 II 1946 r., nr 8, s. 6.

²¹ AIPN, 345/92, Odezwa marszałka Michała Roli-Żymierskiego, b.d., k. 174.

Poważne oskarżenia wysuwane pod adresem gen. Andersa i gen. Kopańskiego miały negatywny wpływ na morale podległych im żołnierzy i powodowały nastroje przygnębienia i rozczarowania w oddziałach. Rozterki wśród żołnierzy budziły również przedstawione przez marszałka Rolę-Żymierskiego konsekwencje wstąpienia do PKPR, gdyż zdawali oni sobie sprawę z faktu, że wchodząc do tej struktury nie będą mogli już nigdy wrócić do ojczyzny²². W tej sytuacji wielu nich zaczynało zastanawiać się nad ewentualnym powrotem.

Tym bardziej, że w oficjalnych wypowiedziach, publikowanych na łamach prasy krajowej i zagranicznej, oferowano żołnierzom bardzo korzystne warunki bytowe w kraju. Attaché wojskowy w Londynie, płk Marian Wągrowski, w wywiadzie udzielonym dla „Kuriera Polskiego” zapewniał, że oficerowie i podoficerowie „[...] są potrzebni w Wojsku Polskim i zostaną spożytkowani na odpowiednich stanowiskach. Część żołnierzy na ogólnych zasadach zostanie w wojsku w zależności od wieku, inni zostaną zwolnieni z armii, korzystając z pomocy państwa. Będą mieli ułatwione objęcie pracy lub warsztatu. Każdy żołnierz może otrzymać gospodarstwo dziesięciohektarowe na ziemiach zachodnich z zabudowaniami i narzędziami rolniczymi [...]. Rząd zapewni powracającym uznanie stopni i odznaczeń wojskowych oraz korzystanie z równych praw z ogółem żołnierzy polskich”²³.

Propozycje kontynuowania służby wojskowej, skierowane do byłych żołnierzy PSZ, publikowano również na łamach „Repatrianta”. We wspomnianym już artykule *Wojskowi wracajcie* podkreślano, że wszyscy oficerowie zawodowi będą mogli nadal służyć w armii, zaznaczając przy tym, że ci, którzy już powrócili do ojczyzny „[...] kierowani są przeważnie na odpowiedzialne stanowiska, dające piękne perspektywy na przyszłość”²⁴. Oficerom rezerwy, którzy zrezygnowali z dalszej służby, władze państwowe miały pomóc w znalezieniu zatrudnienia. Oferowano im również wsparcie finansowe, wyżywienie i zakwaterowanie aż do momentu podjęcia pracy zarobkowej. Wszystkie odznaczenia i stopnie oficerskie zdobyte podczas służby w PSZ na Zachodzie, miały być uznane w kraju. Zapewniano nawet, że oficerowie posiadający wysokie kwalifikacje zawodowe, będą awansowani. W ten sposób „[...] zostaje naprawiona krzywda, jakiej doznało wielu oficerów przed wojną i podczas niej, nie otrzymując w ciągu długich lat awansów”²⁵.

Przedstawiciele TRJN starali się również, aby żołnierze po powrocie odczuwali akceptację ze strony nowych władz. Jeszcze w lipcu 1945 r. szef Departamentu Poboru i Uzupełnień rozkazał, aby „[...] w celu roztoczenia specjalnej opieki, by pierwsze ich spotkanie z władzami wojskowymi i cywilnymi wywarło dobre wrażenie i że władze te są zainteresowane ich losem oraz okazanie[m] wdzięczności przez społeczeństwo dla oficerów wracających po wielu latach [...]. Dowódcy okręgów wojskowych w porozumieniu z wojewodami, partiami politycznymi i związkami zawodowymi zorganizują w poszczególnych RKU przyjęcie dla tych oficerów, które ma polegać przede wszystkim na: udzieleniu wszelkiej pomocy i opieki materialnej i moralnej, zakwaterowaniu i wyżywieniu w okresie rejestracji”²⁶. Udzielanie

²² Poważnym ostrzeżeniem dla żołnierzy PSZ było pozbawienie obywatelstwa polskiego gen. Andersa. Decyzję tę podjął TRJN w dniu 26 IX 1946 r. na podstawie ustawy o obywatelstwie państwa polskiego. W tym samym dniu, oprócz gen. Andersa, pozbawiono obywatelstwa polskiego jeszcze 5 generałów, 14 pułkowników, 20 podpułkowników oraz 30 majorów, pozostających na emigracji. Zob. AIPN, 345/108, Uchwała Rady Ministrów o pozbawieniu obywatelstwa polskiego gen. Władysława Andersa z 26 IX 1946 r., k. 11.

²³ AIPN, 345/201, Notatka z wywiadu z płk. Marianem Wągrowskim dla redakcji „Kuriera Polskiego”, b.d., k. 146.

²⁴ B. Garbień, *op. cit.*, s. 5.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ CAW, IV.501.2.2, Pismo szefa Departamentu Poboru i Uzupełnień do dowódców okręgów wojskowych, 28 VII 1945 r., k. 32.

pomocy żołnierzom bezpośrednio po powrocie miało cel propagandowy. Zapewniając opiekę materialną, przekonywano ich o pozytywnym stosunku TRJN do repatriantów.

Stosunek TRJN do żołnierzy PSZ na Zachodzie po ich powrocie do kraju

Faktyczny stosunek TRJN do byłych żołnierzy PSZ repatriowanych do kraju był odmienny od tego, który przedstawiano w oficjalnych wypowiedziach czy artykułach propagandowych. Dążąc do utrwalenia przemian ustrojowych, zwalczano wszelkie przejawy oporu wobec nowych władz. Na plenum KC PPR, które odbyło się jeszcze w maju 1945 r. podkreślano, że „[...] reakcja rzuca wszystkie pozostające do jej dyspozycji środki i siły do walki z Rządem Tymczasowym i z całym obozem demokracji polskiej”²⁷. Brak lojalności wobec TRJN zarzucano przede wszystkim środowisku emigracji przebywającemu w Wielkiej Brytanii, uważając, że „dla każdego, kto zna reakcyjny charakter emigracji polskiej w Anglii i jej strukturę społeczną, nie będzie dziwnym fakt, że ideologia PPR natrafia raczej na grunt oporny”²⁸. Wiedzano natomiast, że żołnierze PSZ byli silnie związani z tym środowiskiem.

Z powyższych powodów, władze w kraju nie ufały żołnierzom PSZ. Nie spełniano również składanych im oficjalnie obietnic. Możliwość pozostania w wojsku czy uzyskania awansu zawodowego mieli tylko ci, którzy podporządkowali się TRJN i akceptowali nowy ustrój. W instrukcji dotyczącej prowadzenia pracy polityczno-wychowawczej w szeregach Wojska Polskiego zaznaczono, że oficerowie polityczno-wychowawczy powinni rozmawiać z każdym żołnierzem, aby „[...] zbadać jego pogląd i przeszłość polityczną [...]”, a następnie przyjmować do jednostek tylko „[...] element najbardziej wartościowy politycznie, członków partii i organizacji młodzieżowych demokratycznych [...]”. Nie dopuścić do wkradnięcia się elementów reakcyjnych²⁹. Nowe władze były przede wszystkim zainteresowane powrotem oficerów młodszych do stopnia kapitana włącznie, uważając, że jedynie osoby młode łatwiej będą mogły zmienić poglądy i ewentualnie przystosować się do nowego ustroju³⁰. Niezależnie od tego, nie mieli oni pełnego zaufania władz, które często podkreślały, że wszyscy żołnierze PSZ byli „[...] przepojeni wrogą propagandą za okres ich pobytu zagranicą”³¹.

Wojskowych związanych z rządem RP w Londynie, a szczególnie gen. Andersa podejrzewano o kontynuowanie działalności zmierzającej do zmian ustrojowych w kraju i obalenia nowych władz. Uważano, że współpracował on z władzami brytyjskimi w zakresie organizowania agentury wywiadowczej w Polsce³². Repatriacja żołnierzy PSZ umożliwiała

²⁷ AAN, 2087/1, Rezolucja plenum Komitetu Centralnego PPR odbytego w Warszawie w dniach 22, 23 i 26 V 1945 r., k. 63.

²⁸ AAN, 2093/19, Pismo prezesa Polskiego Związku Postępowego w Londynie do KC PPR w Warszawie, 24 VII 1945 r., k. 9.

²⁹ CAW, 501.2.2, Instrukcja o pracy polityczno-wychowawczej w Wojsku Polskim, b.d., k. 118.

³⁰ Najbardziej obawiano się powrotu oficerów wyższych stopniem, którzy ukończyli szkoły wojskowe przed wojną, gdyż wiedzano, że większość z nich nie uznawała TRJN i reprezentowała poglądy polskiego środowiska emigracyjnego w Wielkiej Brytanii.

³¹ AIPN, 01299/5, Działalność wywiadu angielskiego i amerykańskiego oraz wywiadu andersowskiego w Polsce i zadania organów kontrwywiadowczych w walce z nią, b.d., k. 462.

³² Przedstawiciele TRJN podejrzewali również, że komórki wywiadowcze kontrolowane przez Brytyjczyków powstawały w strukturach PKPR. W raporcie Polskiej Misji Wojskowej w Londynie, dotyczącym PKPR, zauważono: „W roli doradczej zorganizowany został przy Ministerstwie Wojny W[ielkiej] Brytanii Inspektorat Generalny PKPR z odpowiednim sztabem polskim. Charakterystycznym dla organizacji tego sztabu jest przewidziana tzw. Komisja Dokumentacyjna, która bez wątplenia jest zamaskowaną komórką wywiadowczą oraz Wydział Spraw Zewnętrznych, będący ośrodkiem dyspozycyjnym działalności dywersyjnej w kraju”. AIPN, 345/47, Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia, b.d., k. 195.

natomiast przysłanie do kraju dużej liczby agentów, którzy przekazywali potem brytyjskim ośrodkom wywiadowczym informacje „[...] ze wszystkich dziedzin życia państwowego Polski”³³. Przedstawiciele TRJN podejrzewali również, że zadaniem agentów było: „[...] szerzenie drogą szeptanej propagandy szkodliwych i wrogich nastrojów, chaosu na rynkach i giełdach pieniężnych, demoralizacji wojska [...]”³⁴, a następnie „[...] stworzenie w Polsce takiej sytuacji, w której z jednej strony można by było spowodować opanowanie władzy państwowej przez jednostki zaprzędane ang[ielsko]-amer[ykańskim] kołom reakcyjnym”³⁵.

Z powyższych powodów, władze w kraju dążyły do rozpracowania środowiska byłych żołnierzy PSZ. W Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego wytyczono „Zadania i metody w walce z angielsko-amerykańskim wywiadem i pomocniczymi agenturami wywiadu andersowskiego w Polsce”. Do najważniejszych zadań w zwalczaniu „wywiadu andersowskiego” zaliczono:

- rozpoznanie agentury związanej z wywiadem gen. Andersa,
- uzyskanie dostępu i opanowanie środowisk związanych z wywiadem gen. Andersa,
- uzyskanie dostępu i opanowanie zagranicznych ośrodków wywiadu dowodzonych przez gen. Andersa,
- likwidację sieci wywiadowczej zorganizowanej przez gen. Andersa w Polsce³⁶.

Opracowano również metody rozpracowania środowiska byłych żołnierzy PSZ. Wszystkie jednostki operacyjne w kraju miały „[...] montować planową siatkę agenturalno-informacyjno-ochronną wg środowisk, specyficznych terenów i obiektów [...]”³⁷, która „[...] zabezpieczy odbudowujące się państwo polskie przed penetracją wrogich, destrukcyjnych elementów [...]”³⁸. Agentów werbowano spośród repatriantów podzielonych na następujące grupy:

- żołnierzy powracających z Zachodu, którzy po zakończeniu wojny pracowali w wódczwnach lub kancelariach obozów repatriacyjnych i mieli tam wielu znajomych,
- żołnierzy powracających ze Wschodu, którzy wstąpili do Armii Polskiej w ZSRR i mieli znajomych w środowisku oficerów przedwojennych,
- żołnierzy, którzy po wojnie pracowali w zagranicznych strukturach wywiadowczych kierowanych przez gen. Andersa i zajmowali tam wysokie stanowiska³⁹.

Największym zainteresowaniem funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa cieszyli się nie tylko repatrianci, pochodzący ze środowiska żołnierzy PSZ, ale również ci, którzy nadal utrzymywali kontakty z wyższymi wojskowymi związanymi z rządem emigracyjnym. Uważano, że posiadali oni najcenniejsze informacje, dotyczące agentury wywiadowczej działającej na terenie kraju.

Rozpracowywanie środowiska byłych żołnierzy i werbowanie spośród nich agentów ułatwiały specjalne instrukcje opracowane w MBP. Były to: Instrukcja o pracy operatywnej i rejestracji repatriantów powracających z Niemiec i państw zachodnioeuropejskich do Polski z 1945 r. oraz Instrukcja dla WUBP, dotycząca rozpracowywania środowiska andersowskiego w terenie z 1947 r.

Wszystkie osoby powracające do Polski, musiały zgłosić się do punktów repatriacyjnych. Zgodnie z Instrukcją o pracy operatywnej i rejestracji repatriantów powracających

³³ AIPN, 01299/5, Działalność wywiadu angielskiego i amerykańskiego oraz wywiadu andersowskiego w Polsce i zadania organów kontrwywiadowczych w walce z nią, b.d., k. 398.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, k. 462.

³⁷ *Ibidem*, k. 463.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

z Niemiec i państw zachodnioeuropejskich do Polski rejestrowano wszystkich mężczyzn w wieku od 16 do 50 lat. Przy rejestracji musieli oni pokazać dokument tożsamości, a następnie wypełnić specjalny arkusz pytań oraz złożyć dwie fotografie. Kobiety i mężczyźni, którzy ukończyli 50 lat oraz dzieci w wieku od 10 do 16 lat nie musieli wypełniać arkusza ani składać zdjęć. Rejestrowano tylko ich dane osobowe w spisach powracających i wydawano im przepustki. Dzieci, które nie ukończyły 10 lat nie rejestrowano. Ich dane wpisywano natomiast do dokumentów rodziców⁴⁰.

Dane osobowe repatriantów przesyłano do Wydziału I Departamentu I MBP i umieszczano w kartotece ogólnoinformacyjnej. Informacje o osobach powracających z Zachodu przekazywano następnie do lokalnych urzędów bezpieczeństwa. Sprawdzaniem danych osobowych oraz wydawaniem dowodów osobistych repatriantom zajmowali się funkcjonariusze urzędów bezpieczeństwa i MO w miejscach ich zamieszkania. Ich zadaniem było również werbowanie agentów w tym środowisku. W przypadkach „[...] osób repatriowanych, a podejrzanych o działalność przeciwko demokratycznemu państwu polskiemu, szpiegostwo, łączność z Inteligence Service [...]”⁴¹ funkcjonariusze urzędów bezpieczeństwa „[...] przeprowadzają agenturalne rozpracowanie, przesyłając materiały obciążające do I Wydz[iału] I Dep[artamentu] MBP [...]”⁴². Sprawozdania dotyczące rozpracowywania środowiska repatriantów przesyłano do Wydziału I Departamentu I raz w miesiącu.

Do instrukcji załączony został arkusz pytań. Pytania dotyczyły działalności powracających żołnierzy: politycznej, wojskowej i zawodowej do 1945 r. Arkusze pytań zawierały 11 zagadnień, z których 2., 3., 5., 6. oraz 7. miały charakter ogólny i głównie uwzględniały wiedzę przesłuchiwanego na temat działalności 2. Korpusu Polskiego. Były to:

2. Powstanie i działalność Armii Polskiej w ZSRR z omówieniem jej struktury, obsady personalnej i zadań w ZSRR.

3. Szkoły wywiadowczo-dywersyjne organizowane przez gen. Andersa. Należało tam wymienić miejsce i okres funkcjonowania szkoły, jej oficjalną nazwę używaną na zewnątrz oraz obsadę personalną. Ponadto przesłuchiwany musiał scharakteryzować słuchaczy i sposób ich werbowania, a także podać miejsca, do których kierowano absolwentów.

5. Armia Polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie z uwzględnieniem jej struktury i zadań oraz wymienienie szkół wywiadowczych funkcjonujących na tych terenach.

6. Działalność 2. Korpusu Polskiego na terenie Włoch. Należało tam również omówić struktury, zadania i funkcjonowanie szkół wywiadowczych.

7. Charakterystyka oficerów 2. Korpusu Polskiego, którzy przebywają w kraju, z podaniem ich adresów i miejsc zatrudnienia⁴³.

Zagadnienia: 1., 4., 8., 9., 10. i 11. dotyczyły bezpośrednio przesłuchiwanego. Należały do nich:

1. Życiorys, w którym trzeba było przedstawić swoją działalność przed wojną oraz przebieg służby wojskowej podczas wojny. Zaznaczano przy tym, że „podane fakty mają być omówione jak najszerzej z uwzględnieniem ścisłych dat, nazwisk i okoliczności ich dotyczących”⁴⁴.

⁴⁰ AIPN, 01254/831, Instrukcja o pracy operatywnej i rejestracji repatriantów powracających z Niemiec i państw zachodnioeuropejskich do Polski, k. 1.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ AIPN, 1572/924, Plan pytań dla przesłuchania b. pracownika 2. Korpusu Polskiego – Fidelis Bolesława, b.d., k. 74.

⁴⁴ *Ibidem*.

4. W jakich okolicznościach przesłuchiwany został zwerbowany do Armii Polskiej w ZSRR? Zadając to pytanie starano się szczegółowo ustalić:

- „a) Z kim współpracował?
- b) Jakie zadania otrzymywał?
- c) Jaka funkcję pełnił?
- d) Jaka sieć informatorów miał na łączności? (ich dane i obecne miejsce pobytu)
- e) Czy po opuszczeniu ZSRR nadal współpracował z wywiadem radzieckim? (gdzie i z kim)”⁴⁵.

8. Czy przesłuchiwany utrzymywał kontakty z agentami wywiadu przebywającymi w kraju? Jeśli tak, to musiał ich scharakteryzować, podać adresy i miejsca zatrudnienia.

9. Kto skierował przesłuchiwanego do 2. Korpusu Polskiego we Włoszech?

10. Jakie zadania przydzielano przesłuchiwanemu we Włoszech?

11. Wymienić nazwiska i podać adresy Polaków, którzy służyli z przesłuchiwanym na terenie Włoch⁴⁶.

Opracowując powyższy zestaw pytań, szczególną uwagę zwrócono na struktury i zasięg działalności 2. Korpusu oraz charakterystyki służących tam dowódców i oficerów. Uzyskane informacje ułatwiały rozpracowywanie środowiska byłych żołnierzy i umożliwiały sprawne werbowanie agentów.

Drugą instrukcję opracowano w celu „[...] całkowitego opanowania zagadnienia andersowsko-dwójkarskiego, a w związku z tym sporządzenia konkretnego planu ich rozpracowania w skali wojewódzkiej i krajowej”⁴⁷. Zgodnie z nią funkcjonariusze wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego musieli:

- ustalić ilość byłych oficerów (generałów, pułkowników, majorów, kapitanów, poruczników, podporuczników), podoficerów i szeregowych PSZ, przebywających na terenie ich województwa, uwzględniając przy tym liczbę tych, którzy mieszkali w mieście wojewódzkim, miastach powiatowych i na wsi,
- ustalić liczbę byłych żołnierzy należących do PPR, PPS, SL, SD, SP, PSL i bezpartyjnych, podając tych, którzy z nich pełnili ważniejsze funkcje w partiach,
- ustalić ilość byłych żołnierzy pracujących w instytucjach państwowych, samorządowych, prywatnych i bez stałego zajęcia, uwzględniając przy tym liczbę zatrudnionych na stanowiskach kierowniczych, urzędników i robotników,
- ustalić dokładną liczbę agentów zwerbowanych w środowisku byłych żołnierzy,
- ustalić liczbę osób z tego środowiska, które były inwigilowane⁴⁸.

Powyższe dane przekazywano do Wydziału II Departamentu I MBP. Niewątpliwie ułatwiały one rozpracowywanie środowiska byłych żołnierzy, którzy już osiedlili się w kraju.

W celu inwigilowania powracających żołnierzy PSZ powołano także specjalne komórki w strukturach MBP. Na początku, sprawami wszystkich repatriantów zajmował się Wydział I Departamentu I MBP, utworzony 1 stycznia 1945 r.⁴⁹ Powołano go do walki

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 76.

⁴⁷ AIPN, 00231/39, t. 3, Instrukcja dla WUBP dotycząca rozpracowywania środowiska andersowskiego w terenie, b.d., k. 63.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 63–64.

⁴⁹ Wydział I powstał z Wydziału Operacyjnego powołanego przez PKWN 1 sierpnia 1944 r., który prowadził wcześniej działalność kontrwywiadowczą. Zmiany reorganizacyjne w strukturze aparatu bezpieczeństwa rozpoczęły się w pierwszej połowie 1945 r., kiedy PKWN został przekształcony w TRJN, a Resort

z wywiadem niemieckim oraz organizacjami czy osobami prowadzącymi działalność szkodzącą interesom państwa polskiego. W drugiej połowie 1945 r. przeprowadzono kolejną reorganizację Departamentu I. Utworzono wówczas Wydział II, który zajmował się rozpracowywaniem wywiadu angielskiego i tym samym inwigilacją środowiska byłych żołnierzy 2. Korpusu. Do zwalczania wywiadu amerykańskiego i francuskiego powołano Wydział III. Wydział IV natomiast rozpracowywał wywiady innych państw⁵⁰. Dopiero w 1948 r. utworzono Wydział VI, który zajmował się zagadnieniami „[...] siatek wywiadowczych polskich ośrodków emigracyjnych (andersowska, międzyomorze, Oddział VI, dwójka przedwojenna) [...]”, a także „[...] rozpracowania repatriacji i filtracji repatriantów [...]”⁵¹. Organami terenowymi Wydziału VI były sekcje 6 w wojewódzkich urzędach bezpieczeństwa publicznego⁵².

Rozbudowywanie struktur aparatu bezpieczeństwa, zajmujących się inwigilacją środowiska byłych żołnierzy PSZ, powodowało, że wzrastała wśród nich nieufność do nowych władz. Tym bardziej, że repatriantom, którzy nie chcieli współpracować ze służbami bezpieczeństwa, uniemożliwiano kontynuowanie kariery zawodowej, utrudniając uzyskanie wyższych stanowisk w miejscach pracy. Wielu z nich represjonowano i zarzucano im współpracę z wywiadem brytyjskim czy prowadzenie działalności antypaństwowej.

Z powyższych powodów znaczna część byłych żołnierzy PSZ pozostała na emigracji. W latach 1945–1947 do repatriacji zgłosiło się zaledwie 1202 oficerów i 82 456 szeregowych⁵³. Ponad 90 proc. zdemobilizowanych oficerów i ok. 50 proc. szeregowych zdecydowało się na osiedlenie w państwach Europy Zachodniej, świadomie rezygnując z powrotu do ojczyzny.

Najbardziej interesujące materiały dotyczące żołnierzy PSZ na Zachodzie, zgromadzone w zasobie IPN, pochodzą z lat 1945–1956. Zostały one przekazane do Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie w latach 1999–2006. Ogółem ich liczba wynosi ok. 100 jednostek aktowych. Archiwalia są zachowane w dobrym stanie, część z nich jest dostępna na mikrofilmach. Większość została napisana w języku polskim, ale występują też pojedyncze dokumenty w języku rosyjskim i angielskim.

Dokumenty na temat byłych żołnierzy wytwarzano w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, Zarządzie II Sztabu Generalnego i organach Informacji Wojska Polskiego. Pomimo, iż infiltrację środowiska żołnierzy PSZ prowadziło zarówno MBP, jak i wojskowe służby specjalne, to charakter informacji zawartych w aktach wytworzonych przez te komórki jest odmienny. Z tego względu zostały one omówione w odrębnych podrozdziałach. Osobną część poświęcono również wyższym wojskowym PSZ, gdyż, jak już wcześniej wspomniano, cieszyli się oni szczególnym zainteresowaniem organów bezpieczeństwa państwa.

Bezpieczeństwa Publicznego w Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. *Aparat Bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza 1944–1956*, t. I: 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 26.

⁵⁰ Należy podkreślić, że powracających żołnierzy 2. Korpusu podejrzewano nie tylko o współpracę z wywiadem brytyjskim, z którym współdziałał gen. Anders, ale także o utrzymywanie kontaktów z wywiadami innych państw.

⁵¹ Cyt. za *Aparat bezpieczeństwa...*, s. 29.

⁵² *Ibidem*, s. 28–29.

⁵³ Zestawienie ruchu repatriacyjnego do Polski od 25 IX 1945 r. do 18 I 1947 r. Zob. *Naczelne Władze Wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1945)*, red. J. Smoliński, Warszawa 2004, s. 348.

Akta wytworzone przez wojskowe służby specjalne

Najwięcej dokumentów związanych z żołnierzami PSZ na Zachodzie zostało wytworzonych w Oddziale, a potem Zarządzie II Sztabu Generalnego. W zasobie IPN zostały one oznaczone sygnaturami: IPN BU 345/45, IPN BU 345/47, IPN BU 345/92, IPN BU 345/201, IPN BU 352/5, IPN BU 352/33, IPN BU 352/58, IPN BU 352/61, IPN BU 352/163–180, IPN BU 0236/66, IPN BU 00267/53, IPN BU 00267/54, IPN BU 00267/56–59, IPN BU 00267/85–87, IPN BU 00267/171, IPN BU 00267/183–186, IPN BU 00267/351, IPN BU 00267/353–354, IPN BU 00267/561–562, IPN BU 00733/32–33, IPN BU 00733/35–59, IPN BU 00733/65–75, IPN BU 00733/77–80. Spośród materiałów wytworzonych przez organy Informacji WP można natomiast wymienić: IPN BU 835/18, IPN BU 835/145, IPN BU 846/157, IPN BU 850/4, IPN BU 850/184–188, IPN BU 850/344, IPN BU 850/345 i IPN BU 850/347.

W teczkach: IPN BU 835/145, IPN BU 850/345, IPN BU 850/344, IPN BU 345/47, IPN BU 352/5, IPN BU 00267/171, IPN BU 00267/53, IPN BU 00267/54 i IPN BU 00267/56 znajdują się dokumenty o bardzo zróżnicowanym charakterze. Zawierają one m.in. wykazy nazwisk i charakterystyki żołnierzy PSZ, a także sprawozdania i meldunki na temat 2. Korpusu Polskiego oraz związanych z nim struktur wywiadowczych. Znajdują się wśród nich również: dokumenty związane z demobilizacją jednostek PSZ, sprawozdania, meldunki i raporty z punktów PUR, dokumenty obozów repatriacyjnych na terenie Włoch i Wielkiej Brytanii, a także korespondencja wojskowych służb specjalnych z MBP.

Sprawozdania i raporty na temat repatriantów powracających do Polski znajdują się w teczkach: IPN BU 850/345, IPN BU 835/145, IPN BU 352/5, IPN BU 345/7, IPN BU 00267/171, IPN BU 00267/53, IPN BU 00267/54, IPN BU 00267/56 i IPN BU 00267/86. W sprawozdaniach uwzględniano ilość powracających żołnierzy, opisywano panujące wśród nich nastroje, a także wymieniano i charakteryzowano tych, którzy reprezentowali negatywny stosunek do TRJN. W osobnych raportach miesięcznych informowano o wynikach rozpracowania transportów repatriantów oraz o liczbie zwerbowanych spośród nich agentów. Ważniejsze informacje na temat poszczególnych żołnierzy zawierają natomiast akta oznaczone sygnaturami: IPN BU 850/4 i IPN BU 850/347. Warto zaznaczyć, że sprawozdania i raporty, sporządzane przez wojskowe służby specjalne, przesyłano do MBP, ułatwiając w ten sposób organom służb bezpieczeństwa inwigilację tego środowiska.

Materiały związane z funkcjonowaniem obozów repatriacyjnych są bardzo rozproszone i można je znaleźć we wszystkich teczkach: IPN BU 0236/66, IPN BU 00267/87, IPN BU 00267/183, IPN BU 00267/183–186, IPN BU 00267/57–59, IPN BU 835/145, IPN BU 345/47 i IPN BU 352/5. Do najciekawszych z nich należą: regulaminy obowiązujące w obozach, rozkazy dzienne dowództw poszczególnych obozów, raporty dotyczące nastrojów panujących w obozach oraz charakterystyki przebywających tam oficerów i podoficerów. Na podstawie tych materiałów można ustalić cele powstawania tych obozów, warunki ich funkcjonowania, strukturę i obsadę personalną dowództwa, obowiązujące tam przepisy dyscyplinarne, a także nastroje panujące wśród żołnierzy i ich stosunek do przemian ustrojowych w kraju.

W aktach oznaczonych sygnaturami: IPN BU 00733/32–33, IPN BU 00733/35–58, IPN BU 00733/65–75, IPN BU 00733/77–80 oraz IPN BU 352/163–180 znajdują się dokumenty personalne żołnierzy PSZ na Zachodzie. Należą do nich: wyciągi z akt personalnych żołnierzy, zaświadczenia o przebiegu służby w PSZ na Zachodzie oraz formularze wypełniane przez żołnierzy w celu naliczenia odpraw wojennych po zakończeniu służby wojskowej.

Interesujące, ale bardzo zróżnicowane dokumenty można również znaleźć w teczkach: IPN BU 00267/351, IPN BU 00267/353, IPN BU 00267/354, IPN BU 00267/85 oraz IPN

BU 00733/59. Jednostki archiwalne o sygnaturach: IPN BU 00267/351 i IPN BU 00267/353 zawierają wykazy akt tajnych depozytów 2. Dywizji Strzelców Pieszych, a w teczce oznaczonej IPN BU 00267/354 znajdują się wykazy nazwisk żołnierzy odznaczonych Medalem Zwycięstwa i Wolności oraz Odznaką Grunwaldzką. Fotografie kadry dowódczej PSZ na Zachodzie oraz żołnierzy 2. Korpusu Polskiego można znaleźć w materiałach IPN BU 00733/59. Natomiast jednostka archiwalna IPN BU 00267/85 zawiera dokumentację żołnierzy PSZ, przebywających w szpitalach podczas działań wojennych (rejestry nazwisk chorych żołnierzy oraz wykazy chorób z uwzględnieniem ich przebiegu).

W materiałach wojskowych służb specjalnych znajduje się również wiele dokumentów na temat Polskiej Misji Wojskowej w Wielkiej Brytanii. Zostały one oznaczone sygnaturami: IPN BU 345/92, IPN BU 345/94, IPN BU 345/45, IPN BU 345/201, IPN BU 00267/561–562, IPN BU 846/157 oraz IPN BU 850/184–188. Zawierają zadania i wytyczne dla szefa misji, sprawozdania i raporty na temat jego negocjacji z władzami brytyjskimi, raporty dotyczące sytuacji PSZ, noty polskie skierowane do władz brytyjskich w sprawie repatriacji żołnierzy oraz materiały propagandowe. W Instrukcji dla Szefostwa Misji Wojskowej w Londynie z 15 października 1945 r. zostały szczegółowo omówione zadania Misji, a także określono w niej sposób prowadzenia negocjacji ze stroną brytyjską. Szczegółowe sprawozdania z tych negocjacji były regularnie przesyłane do Warszawy. Uwzględniano w nich stanowisko władz brytyjskich we wszystkich kwestiach związanych z repatriacją żołnierzy PSZ, ich relacje z przedstawicielami byłych polskich władz wojskowych na emigracji oraz stosunek do TRJN. Na podstawie tych sprawozdań rząd w Warszawie planował sposób prowadzenia dalszych negocjacji w Londynie.

Ważne miejsce w materiałach Polskiej Misji Wojskowej w Londynie zajmują sprawozdania i raporty na temat PSZ. Były one sporządzane przez członków Misji i najczęściej dotyczyły nastrojów panujących w oddziałach PSZ. Najwięcej tego typu materiałów zawiera teczka IPN BU 345/94. Można w niej znaleźć kilkanaście sprawozdań z 1946 r., sporządzonych przez płk. Józefa Kuropieskę na temat sytuacji w 2. Korpusie Polskim, w którym uwzględnił on obsadę personalną dowództwa 2. Korpusu, kontakty gen. Andersa z oficerami, nastroje wśród żołnierzy i ich stosunek do TRJN.

W podobny sposób został sporządzony raport ppłk. Maksymiliana Chojeckiego, dotyczący 1. Korpusu Polskiego stacjonującego w Szkocji. Opisano w nim reakcje żołnierzy na odezwy TRJN, w których zachęcano ich do powrotu do kraju. Ppłk Chojecki przedstawił również skomplikowaną sytuację polskich oddziałów w Szkocji i zaakcentował fakt, że zarówno tamtejsze władze, jak i społeczeństwo miały do nich negatywny stosunek.

Sytuacji Polaków na Zachodzie dotyczy także dokument „Uwagi o ruchu politycznym emigracji polskiej”. Wymieniono w nim najbardziej wpływowych polityków emigracyjnych i scharakteryzowano środowiska z nimi związane, uwzględniając ich szerokie oddziaływanie na rodaków w kraju i za granicą. Poglądy polityczne i nastroje panujące wśród repatriantów, przybliżono również w raportach omawiających repatriację żołnierzy PSZ do kraju. Obok tego, zaprezentowano w nich również problemy związane z organizacją transportów i sytuację materialną repatriowanych żołnierzy.

Innymi ciekawymi dokumentami są wykazy oficerów polskich służących w brytyjskich siłach zbrojnych. Przedstawiono w nich liczbę specjalistów zatrudnionych w: jednostkach liniowych, instytutach wojskowych, ośrodkach szkoleniowych i Inspektoracie Zarządu Wojskowego.

Materiały propagandowe rozpowszechniane przez przedstawicieli Polskiej Misji Wojskowej w Londynie można znaleźć w teczkach: IPN BU 345/92, IPN BU 345/201 oraz IPN

BU 352/33. Akta IPN BU 345/92 i IPN BU 345/201 zawierają odezwy TRJN skierowane do żołnierzy PSZ oraz rozpowszechniane wśród nich artykuły prasowe. W teczce IPN BU 352/33 znajdują się natomiast apele gen. Gustawa Paszkiewicza, wzywające żołnierzy do powrotu do kraju. W oficjalnie rozpowszechnianych odezwach i artykułach propagandowych najczęściej proponowano żołnierzom korzystne warunki służby wojskowej lub możliwość kontynuowania kariery zawodowej po powrocie do kraju.

Dokumenty Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego

Żołnierzami PSZ powracającymi z Zachodu interesował się nie tylko wywiad i kontrwywiad wojskowy, ale również MBP, a potem MSW. Z tego względu, wiele dokumentów wytworzonych przez te jednostki dotyczy byłych żołnierzy. Obecnie przechowywane są one w archiwum IPN pod sygnaturami: IPN BU 01254/831, IPN BU 01299/5, IPN BU 1572/924, IPN BU 1572/925, IPN BU 1572/977, IPN BU 1572/1148, IPN BU 1572/1458, IPN BU 00231/39, IPN BU 00231/50 i IPN BU 0236/66.

Dokumentami, które najlepiej ukazują politykę TRJN wobec byłych żołnierzy PSZ są instrukcje i wytyczne opracowane w MBP w latach czterdziestych. Można je odszukać pod sygnaturami: IPN BU 01299/5, IPN BU 01254/831, IPN BU 00231/50, IPN BU 678/69, IPN BU 1576/15 oraz IPN BU 01337/2.

W materiałach IPN BU 01299/5 znajdują się wytyczne służb bezpieczeństwa opracowane w celu zwalczania wywiadu brytyjskiego, amerykańskiego i andersowskiego na terenie państwa polskiego. Uwzględniono w nich zasięg, formy działalności oraz środowiska, pozostające w szczególnym zainteresowaniu wywiadu państw obcych w Polsce⁵⁴, a następnie wyszczególniono metody, które były stosowane przez funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa państwa w celu rozpracowania „wrogiej” agentury. W dokumencie omówiono także sposoby tworzenia sieci agenturalnej i wymieniono środowiska, z których należało ich werbować.

Instrukcje dotyczące bezpośrednio polityki TRJN wobec żołnierzy PSZ można znaleźć w teczkach oznaczonych sygnaturami: IPN BU 01254/831 i IPN BU 00231/50. Pierwsza z nich zawiera Instrukcję o pracy operatywnej i rejestracji repatriantów powracających z Niemiec i państw zachodnioeuropejskich do Polski oraz ankietę z zestawem pytań wypełnianą obowiązkowo przez żołnierzy PSZ po powrocie, gdy zgłaszali się do punktów Polskiego Urzędu Repatriacyjnego. W pierwszej części instrukcji szczegółowo określono sposób rejestrowania wszystkich osób powracających do kraju z Europy Zachodniej. Druga część zawierała natomiast wytyczne dotyczące prowadzenia pracy operacyjnej wśród repatriantów. Określono w niej sposób sporządzania spisów repatriantów i wymieniono organy bezpieczeństwa państwa, do których należało je przekazywać. Szczegółowe informacje na temat poszczególnych żołnierzy PSZ uzyskiwano na podstawie odpowiedzi udzielanych do arkuszy pytań. Pozwalały one ustalić ich pochodzenie społeczne, działalność zawodową oraz przebieg służby wojskowej.

Instrukcja dla WUBP dotycząca rozpracowywania środowiska andersowskiego w terenie, którą opracowano w 1947 r., znajduje się w teczce IPN BU 00231/50. Na jej podstawie można ustalić, w jakim zakresie organy bezpieczeństwa państwa interesowały się żołnierzami PSZ zamieszkującymi w poszczególnych rejonach kraju.

Znaczna część dokumentów opracowanych w MBP w okresie powojennym nie dotyczyła bezpośrednio polityki prowadzonej wobec żołnierzy PSZ, ale odnosiła się do wszystkich

⁵⁴ Zaliczano do nich osoby pracujące w aparacie państwowym i samorządowym oraz działające w partiach politycznych, organizacjach młodzieżowych i organizacjach zagranicznych.

repatriantów. Należą do nich instrukcje (IPN BU 678/69, IPN BU 01337/2 i IPN BU 1576/15). W teczce IPN BU 678/69 można znaleźć Instrukcję dla punktu etapowego w Kołowsku i Tuplicach oraz Instrukcję dla punktów kontrolnych. Pierwsza z nich zawierała wytyczne dla dowódców grup operacyjnych KBW, kierowanych do punktów PUR. Zadaniem tych grup było przyjmowanie i konwojowanie repatriantów przybywających do kraju. Ważnym zadaniem dowódców grup operacyjnych, obok utrzymywania dyscypliny w oddziałach, było sporządzanie meldunków, w których musieli informować dowództwo o nastrojach panujących wśród repatriantów. Druga instrukcja określała sposoby rejestracji obywateli polskich w Rejonowych Komendach Uzupełnień. Zaznaczono w niej, że wszyscy żołnierze „[...] powracający z zagranicy transportami lub pojedynczo, winni zgłosić się do rejestracji w tym RKU, na terenie której obrali sobie miejsce zamieszkania”⁵⁵.

Ogólne wytyczne opracowane w celu zwalczania środowisk opozycyjnych w kraju, do których zaliczano również żołnierzy PSZ, znajdują się w aktach: IPN BU 01337/2 i IPN BU 1576/15. Jednostka archiwalna oznaczona sygnaturą IPN BU 01337/2 zawiera instrukcje dotyczące rozpracowywania operacyjnego „wrogich środowisk” na terenie zakładów pracy, a teczka IPN BU 1576/15 – Instrukcję dla oficerów prowadzących dochodzenia.

Teczka IPN BU 0236/66 zawiera natomiast wytyczne dotyczące demobilizacji PSZ. Można w niej znaleźć „Warunki demobilizacji żołnierzy polskich w Wielkiej Brytanii” z września 1946 r. oraz Instrukcję dotyczącą demobilizacji żołnierzy polskich we Włoszech z kwietnia 1947 r. W pierwszym z wymienionych dokumentów najpierw przedstawiono ogólne zasady demobilizacji, a następnie szczegółowo omówiono warunki finansowe oferowane żołnierzom przez władze brytyjskie, uwzględniając: kwoty przeznaczone na zakup ubrań cywilnych i pokrycie wydatków związanych z uzyskaniem wiz konsularnych, należności finansowe za urlopy demobilizacyjne, wysokość odpraw demobilizacyjnych oraz kwoty przeznaczone na utrzymanie rodziny. W drugim dokumencie również omówiono warunki finansowe, które proponowały władze brytyjskie żołnierzom polskim stacjonującym we Włoszech. Oprócz wymienienia należnych im kwot finansowych wyszczególniono także części umundurowania, które mogli zatrzymać. Wysokość kwot należnych żołnierzom i ilość przyznawanych im części mundurowych zależała od posiadanego przez nich stopnia wojskowego.

Dokumenty znajdujące się w pozostałych teczkach MBP są bardzo zróżnicowane. Teczki: IPN BU 1572/924, IPN BU 1572/925, IPN BU 1572/977 i IPN BU 1572/1458 dotyczą żołnierzy 2. Korpusu Polskiego. Zawierają one: zeznania byłych żołnierzy, doniesienia informatorów i agentów rozpracowujących ich środowisko, wyciągi ze spraw rozpracowań operacyjnych, raporty grup operacyjnych przy punktach PUR oraz wykazy nazwisk i krótkie charakterystyki żołnierzy. W zeznaniach i doniesieniach zwracano szczególną uwagę na informacje na temat oficerów i żołnierzy, służących w 2. Korpusie. Funkcjonariusze organów bezpieczeństwa interesowali się nie tylko ich kwalifikacjami zawodowymi, poglądami politycznymi i funkcjami, które pełnili w jednostkach, ale także ich wyglądem fizycznym, postawami moralnymi, cechami charakteru, sytuacją rodzinną oraz stosunkiem do podwładnych i kolegów. Na podstawie zeznań i doniesień sporządzano krótkie charakterystyki żołnierzy pozostających na emigracji oraz tych, którzy powrócili już do kraju, uwzględniając w nich wymienione wyżej cechy, na przykład: „Osiński, por. ofic. inf. Ancona i dywersant na kraj, był w kraju przez dwa miesiące z zamiarem sprowadzenia rodziny do Włoch. Żona odmówiła wyjazdu. Zamieszkuje w Łodzi z córką lat 10 i synem lat 8. Osiński jest z zawodu technikiem, wiek lat 30, wzrost średni, blond włosy, oczy jasne, twarz pociągła, budowa ciała

⁵⁵ AIPN, 678/69, Instrukcja dla punktów kontrolnych, b.d., k. 39–40.

wąta, prawa dłoń w bliznach”⁵⁶ albo: „Szymański Tadeusz, ppor. Były oficer NAAFI w obozie Cervinara, zdemaskowany we współpracy z ang[ielskim] wywiadem. Karierowicz, syn komisarza policji, członek AK wiek około lat 30, wysoki, brunet, usta średnie, broda wystająco-wypukła, twarz owalna – szeroka. Włada jęz[ykiem] niemieckim i angielskim. Rodzina zamieszkuje w Polsce, prawdopodobnie w Gdyni”⁵⁷. Szczegółowe informacje zawarte w powyższych charakterystykach ukazywały funkcjonariuszom organów bezpieczeństwa zasób wiedzy żołnierzy PSZ na temat 2. Korpusu, ich sytuację rodzinną oraz osobowość.

W wielu zeznaniach i doniesieniach znajdowały się często informacje kompromitujące żołnierzy PSZ. Były to zazwyczaj dowody popełnionych wykroczeń lub przykłady niewłaściwych postaw moralnych. Dla organów bezpieczeństwa informacje takie stawały się szczególnie przydatne, gdyż na ich podstawie można było szantażować zdemobilizowanych żołnierzy w celu nakłonienia ich do współpracy.

Obok wyżej omówionych dokumentów w teczках: IPN BU 00231/50 i IPN BU 00231/39 można również znaleźć: sprawozdania, raporty i meldunki na temat PSZ na Zachodzie, korespondencję MBP z WUBP, plany rozpracowań agenturalnych, protokoły przesłuchań, karty personalne, arkusze informacyjne i kronikarskie dotyczące byłych żołnierzy PSZ oraz ich prywatną korespondencję.

Ciekawymi źródłami historycznymi są sprawozdania, raporty i meldunki na temat 2. Korpusu Polskiego oraz związanych z nim struktur wywiadowczych na emigracji. Zawierają one wykazy oficerów polskich współpracujących z wywiadem brytyjskim, którzy powrócili do kraju oraz informacje na temat ośrodków i szkół wywiadowczych na terenie Wielkiej Brytanii i we Włoszech. W wykazach oficerów znajdujących się w tomie 3. akt, oznaczonych sygnaturą IPN BU 00231/50, oprócz ich nazwisk zamieszczano najczęściej krótkie wzmianki dotyczące ich działalności podczas wojny, zadań, które wykonywali w 2. Korpusie oraz datę ich powrotu do Polski. W aktach tych można również znaleźć wytyczne dla oficerów opracowane przez wywiad brytyjski.

Najwięcej dokumentów związanych z funkcjonowaniem ośrodków wywiadowczych zawierają tomy: 2., 3., 4., 7., 9., 10. i 12. akt oznaczonych sygnaturą IPN BU 00231/50 oraz tomy: 1., 3. i 4. akt oznaczonych sygnaturą IPN BU 00231/39. W dokumentach tych zostały wymienione miejsca, gdzie powstały polskie ośrodki związane z wywiadem brytyjskim. Omówiono w nich również obsadę personalną tych ośrodków, formy działalności, drogi przerzutowe i kontakty na terenie kraju, współpracę z ośrodkami wywiadowczymi innych państw oraz sposób werbowania i szkolenia agentów. Organy bezpieczeństwa szczególnie interesowały się informacjami na temat szkolenia agentów. Wymieniając poszczególne szkoły wywiadowcze na terenie Wielkiej Brytanii i Włoch, uwzględniano liczbę i rodzaj organizowanych tam kursów, a także ich program.

W tomie 1. akt oznaczonych sygnaturą IPN BU 00231/50 można natomiast znaleźć dokument składający się z trzech rozdziałów i dotyczący funkcjonowania Sztabu Naczelnego Wodza PSZ na Zachodzie w latach 1942–1945. W pierwszym rozdziale omówiono zadania i obsadę personalną dowództwa PSZ na Zachodzie oraz sposoby rekrutacji i szkolenie jego pracowników. Rozdział drugi odnosi się do współpracy Sztabu Naczelnego Wodza z władzami brytyjskimi i dowodzenia jednostkami PSZ, które stacjonowały we Włoszech. W ostatnim rozdziale przedstawiono wzajemne kontakty dowództwa PSZ z delegaturą w Polsce, uwzględniając ich oddziaływanie na sytuację w kraju.

⁵⁶ AIPN, 1572/924, Wykaz członków 2. Korpusu Polskiego, b.d., k. 10.

⁵⁷ *Ibidem*.

Korespondencję MBP i WUBP można znaleźć we wszystkich teczkach IPN BU 00231/50 i IPN BU 00231/39. Dotyczy ona poszczególnych żołnierzy PSZ, którzy mieszkali w Polsce. Zazwyczaj są to pisma MBP do organów terenowych z prośbą o ustalenie ich adresu, miejsca pracy, kontaktów towarzyskich, a także sytuacji materialnej. Informacje te były niezbędne, aby rozpocząć inwigilację danego środowiska i często wykorzystywano je do opracowywania planów agenturalnego rozpracowania.

Plany agenturalnego rozpracowania zawierały: charakterystykę sprawy, dotychczasowe wyniki śledztwa, zadania dla agentów i wytyczne dotyczące sposobu dalszego prowadzenia śledztwa. W charakterystyce sprawy omawiano wszystkie dowody zebrane przeciwko podejrzanemu. Zazwyczaj powodem podejrzenia byłych żołnierzy o działalność antypaństwową było utrzymywanie przez nich kontaktów z osobami współpracującymi z wywiadem brytyjskim jeszcze podczas służby w jednostkach PSZ na Zachodzie lub po powrocie do kraju. Zadania przydzielane agentom zależały od charakteru sprawy. Ich celem było uzyskanie jak najwięcej informacji od podejrzanego, które były związane ze sprawą. Sposób prowadzenia śledztwa zależał od tego, jakie formy działalności antypaństwowej zamierzano udowodnić oskarżonemu. Byłych żołnierzy PSZ najczęściej oskarżano o współpracę z wywiadem brytyjskim i działalność dywersyjną na terenie kraju.

Do planów agenturalnego rozpracowania często załączano protokoły przesłuchań podejrzanych. Zamieszczano w nich datę i miejsce przesłuchania oraz nazwisko, imię i stopień służbowy oficera śledczego, a następnie dane personalne podejrzanego: nazwisko, imię, imiona rodziców, datę i miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania, narodowość, obywatelstwo, wyznanie, zawód, wykształcenie, przynależność do RKU, stopień wojskowy, stosunek do służby wojskowej, stan cywilny, stan majątkowy, odznaczenia i ordery oraz karalność. W zeznaniach uwzględniano wszystkie kontakty służbowe i towarzyskie podejrzanego w kraju i za granicą. W ten sposób uzyskiwano informację o innych osobach związanych ze sprawą.

Znaczną ilość arkuszy informacyjnych i kronikarskich zawierają tomy 6. i 11. akt oznaczonych sygnaturą IPN BU 00231/50. Pełna nazwa pierwszego z wymienionych dokumentów brzmiała: „Arkusze informacyjne na podejrzanych o przestępstwa przeciw Państwu”. W arkuszach tych umieszczano następujące informacje o podejrzanym:

- nazwisko i imię,
- pseudonimy,
- imiona rodziców i nazwisko panieńskie matki,
- data i miejsce urodzenia,
- przynależność państwowa,
- narodowość, wyznanie,
- stan cywilny z uwzględnieniem nazwiska, imienia i adresu narzeczonej lub żony oraz kontaktów pozamałżeńskich,
- imiona, wiek i dane dzieci,
- miejsce pracy rodziny i krewnych,
- stosunek do wojskowości,
- zawód i miejsce pracy,
- wykształcenie i znajomość języków,
- stan majątkowy,
- aktualny adres zamieszkania,
- cechy charakteru,
- przyzwyczajenia i nałogi,

- zainteresowania,
- kontakty towarzyskie,
- przynależność do organizacji legalnych,
- przynależność do organizacji nielegalnych,
- teren działania tych organizacji,
- przynależność do partii.

Mniej informacji o podejrzanym wymagał arkusz kronikarski. Uwzględniano w nim tylko imię i nazwisko byłego żołnierza, krótką charakterystykę jego postawy politycznej i poglądów oraz nazwę jednostki, w której służył. Arkusze informacyjne i kronikarskie zakładano zarówno żołnierzom przebywającym w kraju, jak i tym którzy pozostawali na emigracji.

Kart personalnych byłych żołnierzy PSZ jest zdecydowanie mniej niż arkuszy informacyjnych czy kronikarskich. W poszczególnych teczkach IPN BU 00231/50 i IPN BU 00231/39 występują pojedyncze egzemplarze tych dokumentów. Obok podstawowych danych osobowych, karty personalne zawierały następujące informacje:

- przynależność do organizacji:
 - a) do 1939 r.,
 - b) w czasie okupacji,
 - c) obecnie,
- adresy rodziny, bliskich krewnych i osób, z którymi utrzymywał kontakty,
- posiadane dokumenty,
- wygląd fizyczny,
- restauracje i lokale, do których uczęszczał,
- skłonność do gier hazardowych,
- skłonność do narkotyków,
- zainteresowania,
- działalność polityczna i społeczna:
 - a) do 1939 r.,
 - b) w czasie okupacji,
 - c) obecnie,
- działalność zawodowa w czasie okupacji,
- służba wojskowa i działalność polityczna w czasie pobytu za granicą,
- kontakty za granicą,
- kontakty w kraju.

W dokumentach zawartych w jednostkach archiwalnych: IPN BU 00231/50 i IPN BU 00231/39 można również znaleźć kilkanaście listów prywatnych pisanych przez rodziny do żołnierzy PSZ, którzy pozostawali jeszcze w obozach dla repatriantów. Na ich podstawie można było uzyskać informacje związane z nastrojami panującymi w obozach, stosunkiem Polaków przebywających na emigracji do nowych władz w Polsce, a także na temat życia prywatnego adresatów. Z tego względu korespondencja prywatna żołnierzy PSZ była przejmowana przez organy służb bezpieczeństwa.

Dokumenty dotyczące wyższych wojskowych służących w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz wywiad i kontrwywiad wojskowy szczególnie interesowały się wyższymi wojskowymi, służącymi w PSZ na Zachodzie. Dokumenty wytworzone przez wymienione wyżej organy

zawierają informacje na temat nie tylko tych, którzy powrócili do kraju⁵⁸, ale także oficerów pozostających na emigracji.

Wiele dokumentów zawiera informacje związane z gen. Władysławem Andersem. Spośród akt wytworzonych przez Oddział II Sztabu Generalnego należy wymienić: IPN BU 345/108 i IPN BU 345/94. Materiały MBP zostały oznaczone sygnaturami: IPN BU 1572/1249, IPN BU 0296/2, IPN BU 00231/39, t. 3, IPN BU 1571/128 oraz IPN BU 1571/252. W teczce IPN BU 345/108 znajduje się Postanowienie Ministerstwa Obrony Narodowej o przyjęciu uchwały o pozbawieniu obywatelstwa gen. Władysława Andersa oraz Uchwała o pozbawieniu obywatelstwa gen. Władysława Andersa. W treści uchwały zostały przedstawione wszystkie zarzuty stawiane gen. Andersowi przez władze w kraju. Należały do nich: niepodporządkowanie się Naczelnemu Dowództwu WP, powołanemu przez TRJN, pozostanie na emigracji po zakończeniu działań wojennych, prowadzenie działalności propagandowej wśród żołnierzy 2. Korpusu i utrudnianie ich repatriacji do kraju, udział w organizowaniu PKPR oraz zachęcanie żołnierzy PSZ do podjęcia służby w tej formacji, a także organizowanie ośrodków dywersyjnych w kraju.

Władze w kraju szczególnie interesowały się poglądami politycznymi gen. Andersa i jego stosunkiem do przemian ustrojowych w Polsce. Informacje na ten temat można znaleźć we wspomnianych już wcześniej dokumentach Polskiej Misji Wojskowej w Londynie oznaczonych sygnaturą IPN BU 345/94. Należą do nich sprawozdania i raporty na temat 2. Korpusu Polskiego, w których często podkreślano negatywny stosunek gen. Andersa do TRJN.

Otwartą niechęć gen. Andersa do systemu komunistycznego ukazują również dokumenty w jednostkach IPN BU 00231/39, t. 3, IPN BU 1571/128 oraz IPN BU 1571/252. Zawierają one fotokopie pism sporządzonych przez generała, cytaty z udzielanych przez niego wywiadów oraz jego oficjalne wypowiedzi skierowane do przedstawicieli władz brytyjskich.

W Rozkazie dziennym do Polskich Sił Zbrojnych z 26 lutego 1945 r., który można znaleźć w teczce IPN BU 1572/1249, gen. Anders wyraził nadzieję na wybuch III wojny światowej. Podkreślił on, że „[...] żołnierz Polski bije się dzisiaj o to, o co pierwszy poszedł w bój, aby w naszym kraju i w świecie nigdy siła nie mogła rządzić przed prawem [...]” i zachęcił podległe sobie oddziały do kontynuowania walki o wolną i demokratyczną Polskę.

Oprócz gen. Andersa, dużym zainteresowaniem służb bezpieczeństwa cieszył się jego adiutant mjr Jerzy Klimkowski⁵⁹, który powrócił do kraju w 1947 r. Po powrocie podejrzewano go o prowadzenie działalności szkodzącej interesom państwa. Informacje na ten temat można znaleźć w teczkach wytworzonych przez MBP i MSW, które oznaczono sygnaturami: IPN BU 0208/819, t. 1–2, IPN BU 00231/39, t. 3, IPN BU 0236/66 oraz IPN BU 0189/54. Akta IPN BU 0208/819 dotyczą bezpośrednio mjr. Jerzego Klimkowskiego. Zawierają one jego życio-

⁵⁸ Po zakończeniu II wojny światowej do Polski powróciło około 10 generałów, którzy służyli w PSZ na Zachodzie. Należeli do nich: gen. Bronisław Prugar-Ketling, gen. Izydor Modelski, gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz, gen. Tadeusz Kossakowski, gen. Gustaw Paszkiewicz, gen. Aleksander Osiński, gen. Jerzy Ferek-Błężyński, gen. Maksymilian Milan-Kamski, gen. Konstanty Skąpski i gen. Stanisław Tatar. Gen. Bronisław Prugar-Ketling, gen. Izydor Modelski, gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz, gen. Tadeusz Kossakowski i gen. Gustaw Paszkiewicz podjęli służbę w Ludowym Wojsku Polskim, natomiast pozostali byli już na emeryturze.

⁵⁹ W okresie wojny mjr Jerzy Klimkowski przebywał w Rumunii, Francji, ZSRR i Palestynie, gdzie współpracował z gen. Władysławem Sikorskim i gen. Władysławem Andersem. We wrześniu 1943 r. miał miejsce konflikt pomiędzy nim, a gen. Andersem. W tej sytuacji mjr Klimkowski został aresztowany i do marca 1945 r. przebywał w więzieniu w Jerozolimie. Po opuszczeniu więzienia założył grupę „Przyszła Polska” i nawiązał kontakty ze Związkiem Patriotów Polskich, opowiadając się tym samym za TRJN. AIPN, 0189/54, Reakcyjna organizacja pod dowództwem mjr. Jerzego Klimkowskiego, b.d., k. 2.

rys, relacje i sprawozdania z działalności prowadzonej przed wojną oraz służby w 2. Korpusie Polskim, postanowienie o założeniu sprawy ewidencyjno-obszaryjnej, notatki służbowe związane z prowadzeniem sprawy, doniesienia na mjr. Klimkowskiego i wyciągi z przesłuchań świadków oraz jego zeznania. W tezkach IPN BU 00231/39, t. 3 i IPN BU 0236/66 zachowało się natomiast tylko kilka pojedynczych dokumentów związanych z mjr. Klimkowskim. Należą do nich doniesienia, raporty i notatki na temat jego służby w 2. Korpusie.

Kilkuletnia służba w 2. Korpusie, a przede wszystkim bliskie kontakty z gen. Andersem spowodowały, że funkcjonariusze MBP od początku interesowali się mjr. Klimkowskim. Uważano, że posiada on znaczną wiedzę na temat dowódcy 2. Korpusu, współpracującego z wywiadem brytyjskim. Bezpośrednio po powrocie do kraju, podobnie zresztą jak inni żołnierze PSZ, był on podejrzewany o współpracę z Brytyjczykami. Z tego względu, pierwsze raporty i notatki służbowe na jego temat sporządzano już w 1947 i na początku 1948 r.

W 1954 r. mjr. Klimkowskiego oskarżono o kierowanie nielegalną organizacją i prowadzenie działalności antypaństwowej, a następnie go aresztowano. Krótką charakterystykę tej organizacji oraz kwestionariusze osób należących do niej zawiera tezka IPN BU 0189/54, która została wytworzona w MSW dopiero w 1977 r. Organizacja mjr. Klimkowskiego funkcjonowała w latach 1949–1952 i należało do niej 13 osób. Jej członkowie organizowali zebrania, na których omawiano sytuację polityczną kraju, zbierali i przechowywali broń oraz planowali prowadzenie działalności antypaństwowej. Kiedy organizacja została wykryta, oprócz mjr. Klimkowskiego aresztowano wszystkie osoby należące do niej i skazano na karę 5 lat pozbawienia wolności. Kara ta została jednak umorzona na podstawie ustawy o amnestii z 22 listopada 1952 r.

Niezależnie od tego, w czerwcu 1956 r. założono sprawę ewidencyjno-obszaryjną przeciwko mjr. Klimkowskiemu, podejrzewając go nadal o prowadzenie działalności antypaństwowej. Kompletując materiał dowodowy przeciwko niemu zbierano informacje na temat jego poglądów politycznych, pracy zawodowej, rodziny, kontaktów towarzyskich i życia prywatnego. Podstawowym materiałem dowodowym były doniesienia na mjr. Klimkowskiego. Najwięcej z nich dotyczy jednak jego pracy zawodowej. Uwzględniono w nich jego kwalifikacje zawodowe, zaangażowanie w pracy oraz stosunek do przełożonych i podwładnych. Obok doniesień, cennym materiałem wykorzystywanym przez funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa były relacje osób, które utrzymywały bliskie kontakty z mjr. Klimkowskim, a także jego korespondencja prywatna.

W materiałach wytworzonych w MSW można również znaleźć znaczną ilość dokumentów na temat gen. Stanisława Tatara. Tego rodzaju dokumenty zostały również wytworzone przez wywiad i kontrwywiad wojskowy. Większość z nich dotyczy śledztwa prowadzonego od końca lat czterdziestych przeciwko 130 wyższym oficerom⁶⁰. Doniesienia, wyciągi z przesłuchań i raporty bezpośrednio związane z tą sprawą zawierają tezki: IPN BU 836/88, IPN BU 836/105, IPN BU 836/106, IPN BU 842/111, IPN BU 842/112, IPN BU 846/128–137, IPN BU 0192/760, IPN BU 01224/14 (mf), IPN BU 0298/458 oraz IPN BU 352/76⁶¹.

⁶⁰ Pod koniec 1949 r. funkcjonariusze MBP aresztowali ok. 130 wyższych oficerów, których oskarżono o zorganizowanie i uczestniczenie w spisku wojskowym. Wszystkie sprawy dotyczące tego spisku zostały opatrzone kryptonimem „TUN”, który został utworzony od pierwszych liter nazwisk trzech oficerów aresztowanych w listopadzie 1949 r. – gen. Stanisława Tatara, płk. Mariana Utnika i płk. Stanisława Nowickiego. J. Poksiński, „TUN”. *Tatar – Utnik – Nowicki*, Warszawa 1992, s. 9–10.

⁶¹ Warto zaznaczyć, że znaczna część dokumentów związanych ze sprawą opatrzoną kryptonimem „TUN”, które znajdują się w zasobie IPN, została wykorzystana w pracy Jerzego Poksińskiego „TUN”. *Tatar – Utnik – Nowicki*.

Niewielką ilość materiałów (doniesienia, meldunki, notatki i protokół przesłuchania świadka), dotyczących działalności gen. Tatara można również znaleźć w wymienianych już wcześniej jednostkach archiwalnych: IPN BU 00231/50, t. 1, 3 oraz IPN BU 352/5.

Spośród generałów, którzy wrócili do kraju interesującą postacią był również gen. Izidor Modelski. Bezpośrednio po powrocie w 1945 r. rozpoczął służbę w Ludowym Wojsku Polskim, a następnie wyznaczono go na szefa Polskiej Misji Wojskowej w Londynie. Rok później został attaché wojskowym przy Ambasadzie Polskiej w Waszyngtonie. W 1948 r. zrezygnował jednak z tej funkcji i odmówił powrotu do kraju, gdyż zaczął współpracować z wywiadem amerykańskim. Akta gen. Modelskiego, które oznaczono sygnaturami: IPN BU 1571/215, IPN BU 1571/292, IPN BU 1572/4429, IPN BU 1571/4432 zostały wytworzone przez MBP. Dotyczą one jego działalności w latach 1945–1948 i zawierają korespondencję pomiędzy nim, a władzami w kraju. W teczce MSW oznaczonej sygnaturą IPN BU 01227/27 (mf) można natomiast znaleźć informacje na temat gen. Modelskiego zbierane przez służby bezpieczeństwa w latach 1949–1954. Są to notatki służbowe, meldunki i doniesienia, ukazujące jego współpracę z wywiadem amerykańskim.

Dokumenty dotyczące innych wyższych wojskowych służących w PSZ są rozproszone. Najczęściej są to doniesienia związane z ich działalnością w kraju i na Zachodzie, notatki i krótkie charakterystyki. Znaczna ilość tego rodzaju dokumentów dotyczy gen. Gustawa Paszkiewicza, który powrócił do Polski w lipcu 1945 r. Można je znaleźć wśród akt przejętych przez MSW oraz w materiałach wytworzonych przez Oddział II Sztabu Generalnego. Oznaczono je sygnaturami: IPN BU 352/5, IPN BU 01334/134, IPN BU 01521/193, IPN BU 01521/421, IPN BU 0298/397 i IPN BU 01224/155 (mf). Teczka IPN BU 00231/50, t. 4 zawiera natomiast tylko kilka doniesień na gen. Stanisława Sosabowskiego, a krótkie notatki informacyjne o gen. Mieczysławie Borucie-Spiechowiczu można znaleźć w aktach IPN BU 00231/50, t. 6.

Należy podkreślić, że w materiałach dotyczących PSZ, które znajdują się w zasobie BUiAD IPN w Warszawie, odnaleziono jeszcze wiele pojedynczych dokumentów na temat dowódców i wyższych wojskowych służących na Zachodzie. Omówienie wszystkich wymagałoby jednak napisania odrębnego artykułu. Z tego względu wymienione zostały tylko te pozycje, które wydają się najbardziej interesujące.

Ćwiczenia polowe polskiej piechoty w Szkocji

Lotnicy polscy w Wielkiej Brytanii

Ćwiczenia polskich saperów w Szkocji

3051 376

Nr.....

KART A R E J E S T R A C Y J N A
dla żołnierzy
REPATRIOWANYCH Z WIELKIEJ BRYTANII.

- 1. Nazwisko i imię . . . *Król Józef* . . .
 - 2. Stopień wojskowy . . . *chorąży* . . .
 - 3. Data i miejsce urodzenia . . . *1. IX. 1898.*
pow. Żmeryńsk. . . .
 - 4. Imiona rodziców . . . *Andrzej i Helena Dąbrowska* . . .
 - 5. Stan rodzinny . . . *żonaty ż. dzieci: córka Elżbieta lat 9 syn*
Andrzej lat 7. . . .
 - 6. Narodowość . . . *poliska* . . .
 - 7. Obywatelstwo . . . *poliska* . . .
 - 8. Dowody stwierdzające obywatelstwo *nie posiada* . . .
 - 9. Zawód . . . *Polista Państwowa* . . .
 - 10. Nabyte przygotowanie do innego zawodu . . . *nie* . . .
 - 11. Adres w Wielkiej Brytanii *Polish Forces 9/35.* . . .
 - 12. Przypuszczalny adres w Polsce *M. roclaw - Gnie Pał.*
ul. Sycowska 37. . . .
- Data . . . *4. XI. 1946.* . . . Podpis *J. Król* . . .

Wzięty na listę repatriacyjną.....
Wjechał dnia.....

Aleksy Dębnicki
.....
podpis urzędnika

Mgr. Aleksy Dębnicki
Konsul

ZASÓB ARCHIWALNY

AIPN

Nr. 3577 IPN BU 0546/119

KARTA REPATRIACYJNA
 DLA OSÓB WOJSKOWYCH I ICH RODZIN
 WRACAJĄCYCH Z WIELKIEJ BRYTANII DO POLSKI

Nazwisko i imię C H M A R A Jan
 Stopień wojskowy chor.mar. 170/A zaw.
 Data i miejsce urodzenia 15 listopada 1900
Udesa (Rosja)

Imiona rodziców + Jan Jozefa wd. Kochańska
 Stan rodzinny (imiona dzieci do lat czternastu) żonaty

Narodowość Polska
 Obywatelstwo Polskie
 Dowody stwierdzające obywatelstwo

Zawód Mechanik okret.
 Nabyte przygotowanie do innego zawodu Mechanik okret.

1. Adres w Wielkiej Brytanii 98 P.R.C. Cumnoek
 2. Przepuszczalny adres w Polsce G D I N I A ul. Sztumska 4

Data 8/XII 1946r. Podpis Stumaraś

Wolągnięty na listę repatriacyjną
 Wyjechał dnia

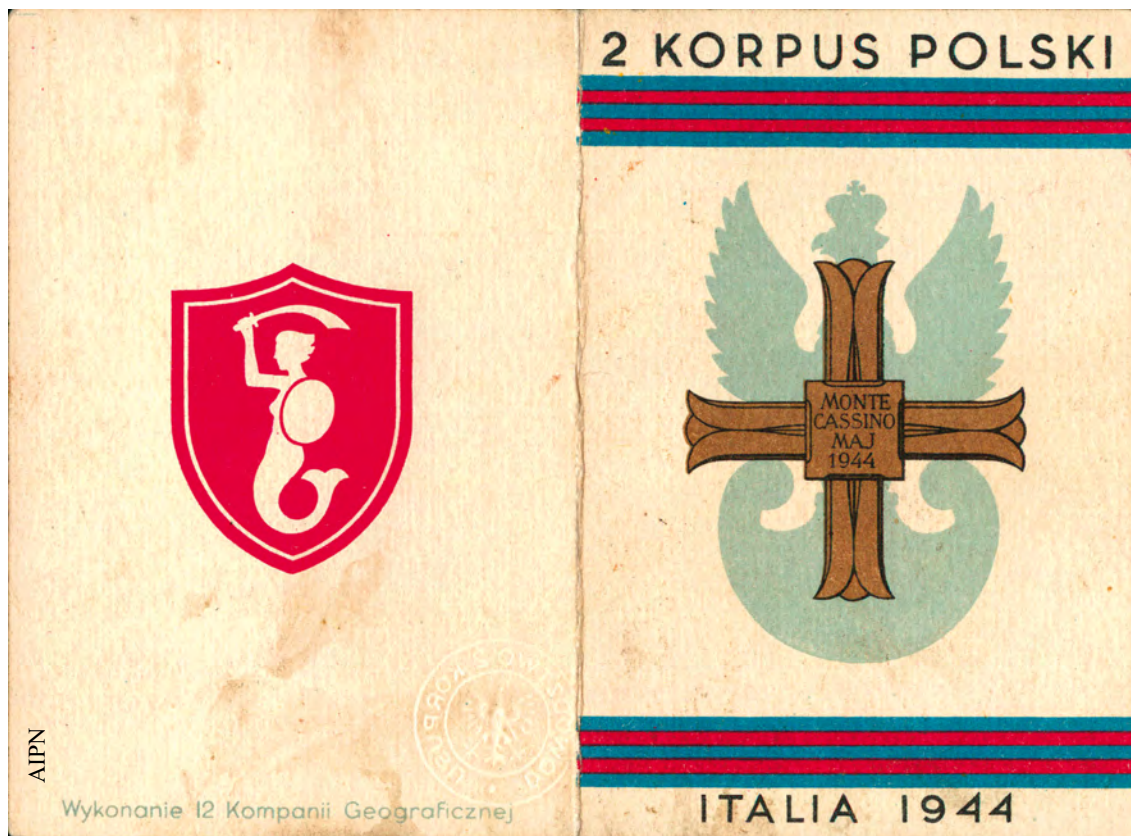

*Polakowski - Pom
 21.12.46
 RM*

Stumaraś
 Podpis urzędnika
Emil Wojnarowski
 EMIL WOJNAROWSKI
 Konsul R.P.

AI PN

ZASÓB ARCHIWALNY

Legitymacja upoważniająca do noszenia Krzyża Pamiątkowego Monte Cassino